

Berislav Valušek

Akademija primijenjenih umjetnosti, Sveučilište u Rijeci

Vrijeme gradnje i kasnije obnove samostana i crkve sv. Jakova u Opatiji

Pregledni rad – *Review paper*

Primljen – *Received* 3. 3. 2017.

UDK 726:272(497.5 Opatija)(091)

Sažetak

Osnutak izvorno benediktinskog samostanskog kompleksa sv. Jakova u Opatiji, zahvaljujući novopronađenim zazidanim romaničkim otvorima prozora na zidu crkve, prebačen je u 11. ili 12. stoljeće. Nadalje se u tekstu obrađuju kasnogotički i kasnobarokni stilski slojevi crkve, u bitnim dijelovima uništeni proširenjima izvedenim od 1940. do 1942. godine. Urbanizacija koja je na prostoru liburnijskih srednjovjekovnih komuna započela u 11. i trajala do 16. stoljeća,

bila je praćena i gradnjom sakralnih objekata na način siromašnih redovničkih, tj. pučkih crkvice ruralnih područja, u kojima su stilski zahtjevi novog vremena implementirani tek simbolički, gotovo uvijek u gabaritima izvornog zdanja ili njegovog tek nešto malo povećanog korpusa. U tu, širu sliku uklapa se i romanička, kasnogotička i kasnobarokna graditeljska prošlost crkve i samostana sv. Jakova.

Ključne riječi: Samostan i crkva sv. Jakova, Opatija, benediktinci, romanika, gotička pregradnja, kasni barok, akvilejski tip zvonika, sredina 20. stoljeća

Uvod

Sklop izvorno benediktinske opatije i crkve sv. Jakova (Starijeg) u Opatiji nalazi se neposredno uz morsku obalu, danas u središtu grada nazvanog upravo po opatiji. Sve do pred kraj 19. stoljeća samostan i crkva bili su na osami. Rijetke kuće, samostojeće ili u manjim skupinama, smještane su uglavnom uz ili iznad današnje glavne prometnice. U pogledu tipologije, samostan, crkva i zvonik tvore jedinstvenu građevinsku cjelinu tradicionalne prostorne koncepcije zatvorenog četverokuta s unutrašnjim dvorištem sa cisternom (svojevrni rustični klaustar bez trjemova), karakterističnu za stilska razdoblja romanike i gotike (sl. 1). Prema sačuvanim povijesnim slikovnim prikazima i današnjim dispozicijama, riječ je o tipu koji tvori funkcionalni sklop samostan – crkva – tvrđava. Crkva je postavljena u osi istok – zapad, s otklonom prema sjeveru. Zvonik je imao sakralnu i obrambeno-izvidničku funkciju, kao i vanjski perimetri zidova crkve i redovničkih zgrada, te visoki zaštitni zid s vratima ulaza u dvorište koji spaja pročelja samostana i crkve.

Većina autora koji su se do sada bavili poviješću Opatije i istraživali starost samostana i crkve, uglavnom su se držali

povijesnih izvora (Luigi Maria Torcoletti, Mirko Zjačić, Ivan Ostojić, Amir Muzur, Boris Zakošek, Antun Onsea, Juraj Batelja),¹ dok same zgrade, samostan, zvonik i naročito crkva, najčešće nisu bili predmetom istraživanja. O arhitekturi crkve i samostana ponešto su pisali Vanda Ekl,² u sklopu veće teme Vesna Bauer Munić,³ ali opet, uglavnom kao povjesničarka, dok je opsežniji članak ista autorica posvetila dogradnji crkve od 1940. do 1942. godine.⁴ Povjesničar i arhivist Goran Crnković obradio je Natječaj za gradnju nove crkve sv. Jakova iz 1912.,⁵ a Brigitta Mader pisala je u tom kontekstu o borbi Antuna Gnirsa, glavnog povjerenika za Istru bečkog C.-k. Središnjeg odbora za istraživanje i uzdržavanje građevnih spomenika, za očuvanje gotičke izvornosti opatijske samostanske crkve.⁶ Romanički i gotički graditeljski sloj crkve donedavno nisu bili 'prepoznati', a ni o kasnobaroknoj arhitektonskoj adaptaciji crkve nije pisano, pa ovaj članak donosi nova saznanja o srednjovjekovnoj gradnji Sv. Jakova u Opatiji i naknadnim intervencijama.

Otkriće dvaju romaničkih, naknadno zazidanih prozorskih otvora na sjevernom pročelju crkve 2006. godine, kao i susljedni pronalazak fotografije glavnog i bočnih oltara iz 1906. na kojoj se djelomično vidi unutrašnjost gotičke apside,

1. Opatija, crkva i samostan sv. Jakova (foto: F. Vučemilović)
Opatija, church and monastery of St James

bili su poticaj za tipološku, morfološku i stilsku, poglavito arhitektonsku obradu crkve i samostana sv. Jakova. Osim na tipologiju i arhitektoniku, pri rekognosciranju gotičke faze oslanjali smo se i na sekundarne izvore kao što su arhitektonski planovi, stare fotografije i crteži/ilustracije te neobjavljena istraživanja.⁷ Stilskom raščlambom fragmentiranih ostataka elemenata romaničke gradnje i kasnogotičkih prostornih, arhitektonskih i plastičkih rješenja, kao i epigrafskom i paleografskom raščlambom latinskog natpisa iz 1506. godine te opisom kasnobaroknih graditeljskih intervencija u i na crkvi, želi se crkvu sv. Jakova uglaviti u korpus sakralne arhitekture Kvarnera, Rijeke i Istre, tj. liburnijskih srednjovjekovnih komuna, čija je urbanizacija započela u 11. stoljeću i trajala do 16. stoljeća. Kao i Sv. Jakov, gotovo sve crkve s navedenih područja 'doživjele' su, dakako, i naknadnu barokizaciju. Neprimjerena inženjerska intervencija iz sredine 20. stoljeća, kada je povećanjem tlocrtnih i visinskih gabarita svetišta crkva sv. Jakova nepovratno izgubila gotičku apsidu i barokni trijumfalni luk glavnog oltara, također je predmetom obrade.

Povijesni okvir

Najraniji dostupni povijesni izvori spominju samostan u svjetovnom administrativnom sklopu Kastavske gospoštije, dok je crkveno-administrativno bio u nadležnosti Puljske biskupije do 1788. godine. Nakon toga postaje dijelom novoosnovane biskupije u Gradiški (Furlanija), gdje se nalazi do 1791. kad je ponovno uspostavljena Tršćanska biskupija.⁸

Liburnija, pa time i područje današnje Opatije, u sastavu je hrvatske države do prve polovice 12. stoljeća, a možda i nešto poslije.⁹ Od tada pa do kraja 14. stoljeća vlasnici kvarnerskih komuna su grofovi Devinski kao podložnici akvilejskog patrijarha. Nasljeđuju ih grofovi Walsee temeljem oporuke Hugona VIII. Devinskog iz 1390. koji vladaju do 1466. godine, kada područje Rijeke, Kastva, Veprinca i Mošćenica prelazi u vlast njemačkog cara Friedricha III. Habsburškog. Izuzmemo li kratkotrajnu francusku epizodu, Opatija će pod Habsburgovcima ostati do kraja 1. svjetskog rata. Ferdinand Habsburški darovao je Kastavski posjed 1625. isusovcima iz Judenburga. Posjed 1630. kupuju riječki isusovci i koriste ga, uz kraće prekide, do ukinuća reda 1773. godine.¹⁰ Od 1507. godine samostan postaje komendatornim dobrom, pa se u Opatiji izmjenjuje više naslovnih opata. Riječki augustinci u posjedu su samostana sv. Jakova od 1560. (prema povelji iz 1555.) do 1723. godine, kada ga otkupljuje Isusovački kolegij u Rijeci. Godinu dana nakon ukinuća Družbe Isusove (1774.), beneficij opatije sv. Jakova dan je u trajni posjed riječkom zbornom kaptolu. Nakon što je 1925. osnovana Riječka biskupija, počasni naslov »opata sv. Jakova« nose riječki biskupi, poslije nadbiskupi.¹¹

Tragovi romanike

Luigi Maria Torcoletti smješta osnivanje samostana u 12. stoljeće,¹² kao i Ivan Ostojić, jer je većina benediktinskih opatija u Istri nastala tijekom tog stoljeća,¹³ dok Miljenko

2. Sjeverno pročelje crkve (foto: Foto Luigi, Opatija i Lovran)
Northern church façade

Jurković piše: »Već sam broj evidentiranih benediktinskih samostana na sjevernom Jadranu u 11. i 12. stoljeću pokazuje doba procvata. Na kvarnerskim otocima osnovano je 15 opatija, manjih samostana i priorata, kojima se može pridodati nekoliko eremitaža, cela, hospicija manje važnosti, a moguće i nekoliko dvojbenih samostana.«¹⁴ Čini se nemogućim da je područje današnje Opatije kao mjesto na granici, tj. spoju Istre, Primorja i kvarnerskih otoka, dakle u kontaktnoj zoni istočnoga istarskog i primorskog priobalja, te sjevernojadranskih otoka, moglo ostati izvan tako velikih i za ono vrijeme širokih graditeljskih aktivnosti, pogotovo stoga što »Obalni pojas od Raše do Senja nije, na žalost, nikada ozbiljno istraživao. Spominje se doduše nekoliko samostana, no svi relativno kasno, a arhitektonskih ostataka iz 11. i 12. stoljeća uopće nema. Jedini samostan s tog područja koji je sigurno postojao je onaj sv. Jakova u Opatiji.«¹⁵ Međutim, Jurković u navedenom tekstu ne navodi dokaze o postojanju samostana sv. Jakova u Opatiji. Danas raspoložemo i materijalnim dokazima (koji su prvi put podastrijeti javnosti 2006. godine),¹⁶ da su samostan i crkva bili podignuti već u 11. ili 12. stoljeću.

Na neožbukanom sjevernom pročelju crkve sv. Jakova jasno su vidljive razlike u strukturi zida, tj. razlika između manjih nepravilnijih kamenih blokova romaničke gradnje u donjem dijelu i većih pravilnijih klesanaca poredanih u vodoravne nizove u gornjem dijelu zida dograđenog krajem 18. stoljeća. Na zidu se razaznaju i dva mala zazidana prozorska otvora koja svojom veličinom, oblikom i smještajem odgovaraju vremenu romanike. Na gornjim stranama nekadašnjih otvora

3. Ostatci izvornog okvira romaničkog prozorskog otvora (foto: M. Braun)

Remnants of the original frame of Romanesque window opening

vidljivi su lučno zaobljeni dijelovi kamenih okvira koji su s danas manjkajućim dijelovima tvorili pune lukove (sl. 2, 3), slično većem prozoru na apside crkve sv. Trojstva u obližnjem Lovranu. Fragmentiranost doprozornika (sastavljenih od klesanaca) i lukova, ukazuje na to da je zid bio ožbukano. Struktura zidova sva tri izvorna pročelja, do visine kasnobarokne nadogradnje izrazito je romanička, s duguljastim kvadrinima koji se nižu u uskim vodoravnim pojasevima, pravilno

4. Crkva sv. Jakova, glavno pročelje (foto: F. Vučemilović)
St James' church, main façade

provučenim kroz cijelu dužinu zida, bez kutnih pojačanja ili s pojačanjima koja najčešće odgovaraju visini dvaju pojaseva (sl. 4, 5).¹⁷ Kako romaničke prozore uobičajeno nalazimo na južnoj strani crkava, zbog zaštite od hladnih vjetrova koji pušu iz drugog kvadranta, činjenica da su prozori na crkvi sv. Jakova otvoreni na sjevernoj fasadi govori nam da je ta strana u vrijeme prve gradnje bila zaštićena zidovima samostana, tj. da su crkva i samostan građeni u isto vrijeme. Nije na odmet spomenuti da je na crtežu Stephanie Glax, koji je objavljen u Vodiču po Opatiji iz 1914. godine,¹⁸ prikazan dio samostana sa sjeverne strane (sl. 6). Ako nije riječ o umjetničkoj slobodi, u oči upada tipično romanička bifora nadvišena zajedničkim, zrakasto izvedenim polukružnim lukom od bunja.

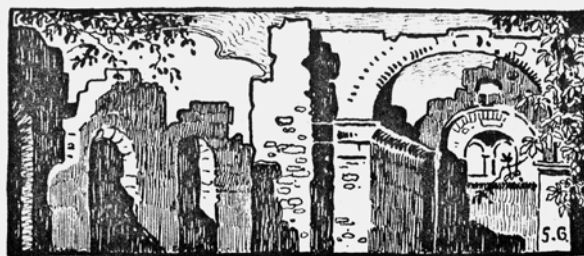
Ostali mogući romanički artefakti nisu nam dostupni i tek bi buduća arheološka istraživanja mogla novim nalazima

6. Dolje, desno, Stephanie Glax, Bez naziva (Opatija, crkva sv. Jakova), 1914. ili prije, ilustracija (izvor: J. Glax, *Abbazia, Ein Führer für Kurgäste, Opatija, 1914.*, 7)

Lower right, Stephanie Glax, Untitled (Opatija, St James' church), 1914 or earlier, illustration

5. Crkva sv. Jakova, južno pročelje (foto: Foto Luigi, Opatija i Lovran)
St James' church, south façade

A. Ortsgeschichtliches.

In vorgeschichtlichen Zeiträumen, viele Jahrhunderte vor Entstehung städtischer Siedelungen, wohnten in Istrien Zweige derselben europäischen Urbevölkerung, die auch in anderen Ländern des Erdtheiles sesshaft war. Ueber Herkunft und Lebensweise dieses Urvolkes wissen wir nichts Bestimmtes. Als Abkömmlinge desselben gelten die Basken in den Pyrenäen und die Ligurer, welche in Ligurien, d. i. im Gebiete der Seelpen und des westlichen Apennin, lebten. Noch heute unterscheiden sich die Bewohner dieses Küstenstriches in Dialect und äusserer Erscheinung von den anderen oberitalienischen Stämmen.

Dass das erste Handelsvolk der alten Welt, die Phönicië, auf seinen kühnen Seefahrten am Nordrande der Adria, also in unserem Gebiete, angelegt haben dürfte, ist höchst wahrscheinlich, wenn auch nicht durch Aufzeichnungen erwiesen.

Eine grosse gewaltsame Aenderung der Dinge trat ein, als die arische Völkerfamilie sich vom Osten her in Bewegung setzte und zunächst im Gebiete der mittleren Wolga und in der Tiefebene nördlich des Schwarzen Meeres sesshaft wurde.

potvrditi romaničku prošlost Opatije. Tipologija nam tek djelomično može biti od pomoći jer je jednobrodni izduženi prostor crkve svojstven i romanici i gotici, a često i baroku na našim prostorima, kao i dvoslivno drveno krovšte. To se odnosi i na već spomenuti sakralno-obrambeni tip sklopa samostan – crkva – tvrđava. Ne treba dakle zaboraviti da je ovdje riječ o tipičnoj ruralnoj, pučkoj, tj. redovničkoj crkvi u kojoj i na kojoj su stilski zahtjevi novih vremena implementirani tek simbolično, gotovo uvijek u gabaritima izvornog zdanja ili njegovog tek nešto malo povećanog korpusa.

Ususret nekim budućim istraživanjima možemo podsjetiti da sintagma »tradicija kulturnog mjesta« u stručnoj literaturi označava kontinuitet gradnji svetišta od prethistorije do današnjih dana. U našem slučaju to bi moglo značiti da je na mjestu romaničke crkve nekada postojala ranokršćanska, a ispod nje poganski (rimski?) hram, što je samo pretpostavka koju bi tek trebala potvrditi arheološka istraživanja. Ali ono što je najvažnije, u svjetlu činjenice da je urbanizacija na prostoru liburnijskih srednjovjekovnih komuna započela u 11. i trajala do 16. stoljeća,¹⁹ a nju je pratila i gradnja sakralnih objekata, jest da Opatija ima i svoju romaničku prošlost. Iako nije riječ o 'komunu', tj. srednjovjekovnom naselju, poput ostalih liburnijskih, opatija sv. Jakova logični je dio 'doba procvata' u 11. i 12. stoljeću na sjevernom Jadranu, kada su benediktinski redovnici promicali romaniku kao stilski izraz vremena.

Gotički sloj

Na prvi spomen opatije sv. Jakova – »opatija Svetoga Jakova u Preluci« – u povijesnim izvorima nailazimo 1439. godine (opisuju se zbivanja iz prethodne godine), u knjizi riječkog notara i kancelara Antuna de Renna de Mutine (*Liber civilium sive notificationum*).²⁰ No ispravan je i zaključak Vesne Bauer Munić da se postojanje crkve i samostana sv. Jakova u Opatiji posredno može ustanoviti još oko 1400. godine, jer se u kastavskom urbaru iz toga vremena spominju događaji koji upućuju na tu činjenicu.²¹

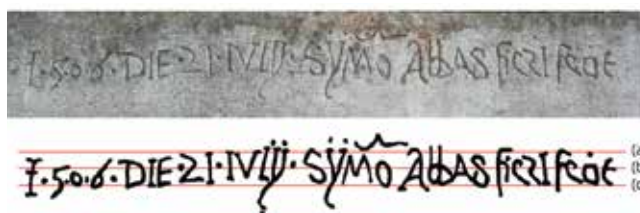
Vrlo je vjerojatno da su benediktinci možda već u 14., a najvjerojatnije u 15. stoljeću napustili opatiju zbog kuge, gusara, turskih provala ili ratova.²² Kuga se 1412. pojavila u Bujama, 1413. u Puli, a 1414. godine zahvatila je cijelu Istru. Godine 1477. kugom je zahvaćena i Rijeka. U 15. stoljeću harala je po Istri četrnaest puta.²³ Turci su, pak, provalili u Istru 1468. godine preko Grobnika, Klane i Podgrada. Između 1470. i 1499. godine napadaju istarske gradove i sela devet puta.²⁴ Osim toga, od 1477. do 1488. godine ratuju Habsburgovac Friedrich III. (od 1466. vlasnik Meranije, današnje Liburnije, pa time i Opatije) i hrvatsko-ugarski kralj Matija Korvin. Granica carstva (njemačkog) i kraljevstva (hrvatsko-ugarskog) je na Rječini, dakle u neposrednoj blizini opatije.²⁵

Ako je razlog napuštanja samostana bila kuga, turski upadi, gusari i/ili rat, te su okolnosti mogle samo učvrstiti odluku redovnika o odgađanju povratka sve do početka 16. stoljeća. Uostalom, bez obzira na konkretne okolnosti i uvjete okruženja, opće je poznato da opatije reda sv. Benedikta

7. Latinski natpisi iznad glavnog ulaza u crkvu sv. Jakova (foto: Foto Luigi, Opatija i Lovran)

Latin inscriptions above the main entrance of St James' church

8. Smještaj latinskog natpisa u crtvolje (izveo: D. Mastrović)

Latin inscription set in a stave

u 14. stoljeću proživljavaju duboku unutrašnju krizu, te se postupno gase.²⁶ U svakom slučaju, crkva je prije gotizacije 1506. morala biti u tako lošem stanju da nije obnovljena (lat. *renovata*), nego je djelomično nanovo izgrađena. Naime, latinski natpis uklesan na kamenoj gredi nadvratnika glavnog ulaza u crkvu – 1506·DIE·21·IVLÿ·SÿMo AbbAS fierI fecit (1506., dana 21. srpnja, opat Šimun dao je sagraditi) – govori o nadnevku gradnje i osobi koja je crkvu »dala sagraditi, učiniti« (lat. *fieri fecit*), kako uobičajeno prevodimo tu latinsku sintagmu (sl. 7).

Natpis je prema izvedenim, tj. izostavljenim interpunkcijskim točkama postavljenim između brojeva i riječi (u sredini njihove visine), podijeljen na dva dijela; na prvi dio koji čini nadnevak pisan rustičnom epigrafskom kapitalom i drugi u kome se govori o osobi koja je crkvu »dala učiniti«, pisan kombinacijom majuskule (velika slova) i minuskule (mala slova) (sl. 8).²⁷ S obzirom na eleganciju linija, ligature i kaligrafiju, izvjesno je da je klesar ispred sebe imao rukom pisani predložak koji je pomalo nevješto smjestio u natpisno polje, ali je zato vjerno prenio kaligrafsku dekoraciju teksta. Ako zanemarimo neukost izvođača, vidimo da su brojevi i velika slova uglavnom izvedeni između donje i gornje crte, (c) i (a), a nula i mala slova uglavnom između donje (c) i srednje (b) crte. Dva mala slova *f* skoro naliježu na zamišljenu pomoćnu donju crtu, dok dva velika slova *Ÿ* s tremama, svojim vitičastim ukrasnim završecima istu presijecaju.

9. Unutrašnjost crkve sv. Jakova, 30. studenog 1906. (izvor: Župni ured sv. Jakova u Opatiji)
Interior of St James' church, November 30, 1906

Slovo *Ÿ* u riječi *IVLŸ*, s tremom (dvije točke na gornjim krakovima slova i jednom ispod slova) označava dijerezu, što u gramatici predstavlja rastavljanje dvaju samoglasnika na dva sloga, u našem slučaju rastavljanje dva *i* na kraju latinskog *Iulii* (od lat. *Iulius, Iulii, m.*, srpanj), što je naglašeno okomicom prvog kraka slova *Ÿ* te usporednim okomitim tijekom drugog kraka koji se tek pri dnu savija i spaja s prvim, tvoreći u nastavku *Ÿ*. Drugi *Ÿ* (također s tremom), uobičajenog rasporeda crta koje čine slovo u imenu *SŸMo*,²⁸ ponovno označava dijerezu, ali na ovom mjestu ukazuje da samoglasnik nije dio digrame (dvostruki znak za jedan glas) ili diftonga (dvoglasa). Iznad minuskulgog *o* u imenu (*SŸMo*) nalazi se oznaka opće suspenzije za abrevijaciju kontrakcijom, što znači da ime trebamo čitati kao *Symeon*. Dva minuskulna *b* u riječi *AbbAS* izvedena su kontaktnom ligaturom (lat. *litterae contiguae*), kao i slova *fi* u riječi *fieri*, te slova *ci* u riječi *fecit*.

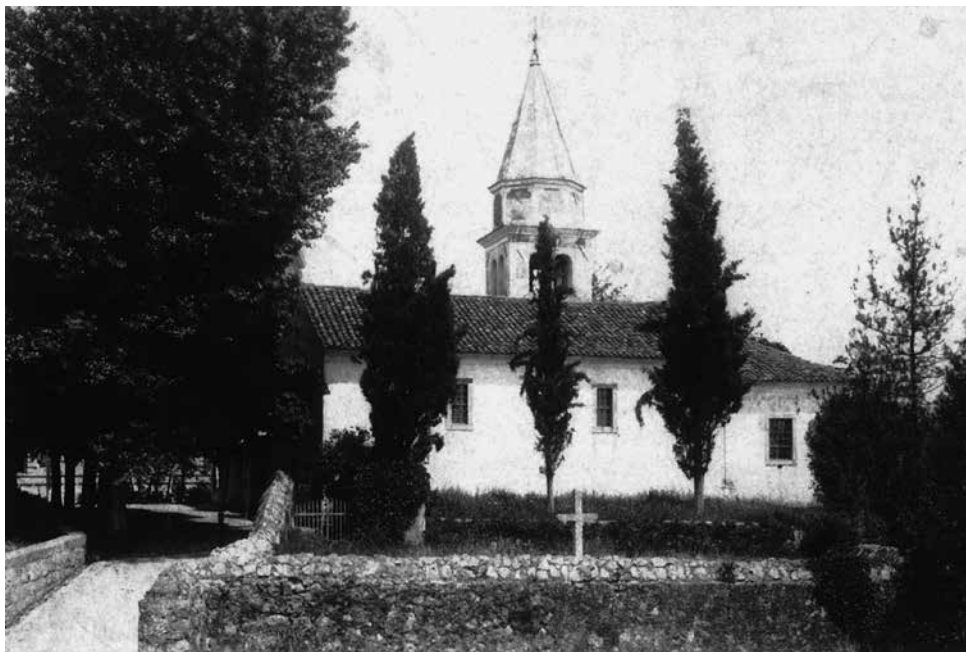
Vrstu pisma teško je jednoznačno odrediti, jer se na natpisu može iščitati više utjecaja različitih srednjovjekovnih stilova pisanja. Najizrazitiji je utjecaj recentne humanistike 15. stoljeća (svojevrzne revitalizacije karoline) koji se ogleda, primjerice, u načinu pisanja brojeva: broj *1* u obliku velikog slova *I* s crticom na sredini; broj *5* s kosom gornjom crtom i otvorenim polukrugom donjeg dijela; mala *o*; broj *6* s malim

kružnim dijelom i dugačkom ravnom crtom koja se nastavlja na krug, zatim u produžetku gornje crtice velikog slova *D* (oblik odgovara i karolini), u oblicima velikih slova *M* i *R* (*R* s produženom nožicom, ali u našem slučaju s izostavljenom okomitom crtom), u načinu pisanja malih slova *b* itd. Zanimljivo je da jedino inzularno (anglikansko) pismo u minuskuli koristi oblik slova *r* u njegovom majuskulnom obliku (*R*), slično kao i na našem natpisu. Velika slova *A* i *Y*, svojom gotovo vitičastom kaligrafijom odražavaju utjecaj karolinške majuskule 12. stoljeća, dok mala slova *f* i *t* (u riječi *fecit*) i oba mala slova *e* (*fieri fecit*), te malo *o* nagnuto ulijevo (*SŸMo*), oblikom podsjećaju na minuskulu rane ili protogotice 13. stoljeća. Malo slovo *c* (*fecit*) oblikom je gotica,

10. Stephanie Glax, Bez naziva (Opatija, crkva sv. Jakova), prije 1889., olovka na papiru (izvor: katalog izložbe Stephanie Glax (1876.–1952.), Opatija, 2004.)

Stephanie Glax, *Untitled (Opatija, St James' church)*, before 1889, pencil on paper

11. Opatija, crkva sv. Jakova, pogled na južno pročelje i apsidu prije 1900. (izvor: Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

Opatija, St James' church, view to the south façade and the apse, before 1900

ali se takav oblik, s dvaput prelomljenim crtama, pojavio još u uglatoj beneventani.

Beneventana se koristila od 8. do 14. stoljeća, a u Hrvatskoj (poglavito u Dalmaciji) do 15. stoljeća. Između ostalih, središta beneventane bili su benediktinski skriptoriji Monte Cassina i Barija, dok je kod nas ta vrsta pisma najsjevernije pronađena u nekoć benediktinskom samostanu otočića Košljuna na otoku Krku. Za beneventanu su uobičajene kontaktne ligature između slova *e* i *r*, što je na našem primjeru (u riječi *fieri*) učinjeno ispuštanjem okomite crte slova *R*. U istoj riječi, očekivano malo slovo *i* napisano je kao veliko *I* (dugo *i* ili *i-longa*), što je također karakteristično za beneventanu u kojoj se takva slova upotrebljavaju na početku i na kraju riječi.²⁹ Budući da su karolina, beneventana i gotica bila najpopularnija pisma srednjega vijeka, a duhom oblika slična, dok je humanistika bila aktualno pismo novog vremena, nije čudno da je opatijski natpis spoj ili svojevrсни kompendij utjecaja tada aktualnih pisama na našim prostorima. Također, u opatijskom natpisu možemo iščitati povijesnu situaciju tako karakterističnu za Istru; s talijanskog juga, preko Dalmacije i hrvatskih otoka, sve do Krka i Opatije dolaze utjecaji benediktinske beneventane, dok se sa sjevera, možda preko cistercijskih, dakle opet benediktinskih samostana iz Hrvatske (Senj, između ostalih) ili opatija u Stični i Kostanjevici u Sloveniji, pojavljuju utjecaji gotice. Preciznija raščlamba i uvid u komparativni materijal mogli bi nas odvesti do samostana iz kojeg je opat Šimun došao.

Zanimljivo je da natpisu nedostaje početna simbolička ili tekstualna invokacija (zazivanje Božanstva), uobičajena u vrijeme njegovog nastanka. Pogledamo li prvi grafem, znak za arapski broj *1*, vidjet ćemo da je oblikovan kao okomica na vodoravnom crticom naznačenom proširenju

podnožja (slično kao velika slova *I* rimske kapitale, u ostatku teksta), s dvije petlje koje izlaze iz vrha, dok je na sredini haste vodoravna crtica. Izvijene petlje i crtica na sredini okomice mogli bi predstavljati stilizirano drvo života (lat. *arbor vitae*) koje se pojavljuje u mitologijama mnogih naroda, dok u kršćanstvu postaje križ koji ponekad u srednjem vijeku ponovo preuzima oblik stabla (lat. *crux virescens*),³⁰ čime bi bila zadovoljena forma simboličke invokacije.

Graditeljski gotički stilski sloj djelomično smo identificirali uvidom u današnje stanje, dok je rekognosciranje i rekonstrukciju izgleda crkve olakšala tijekom istraživanja pronađena fotografija unutrašnjosti iz 1906.,³¹ kao i

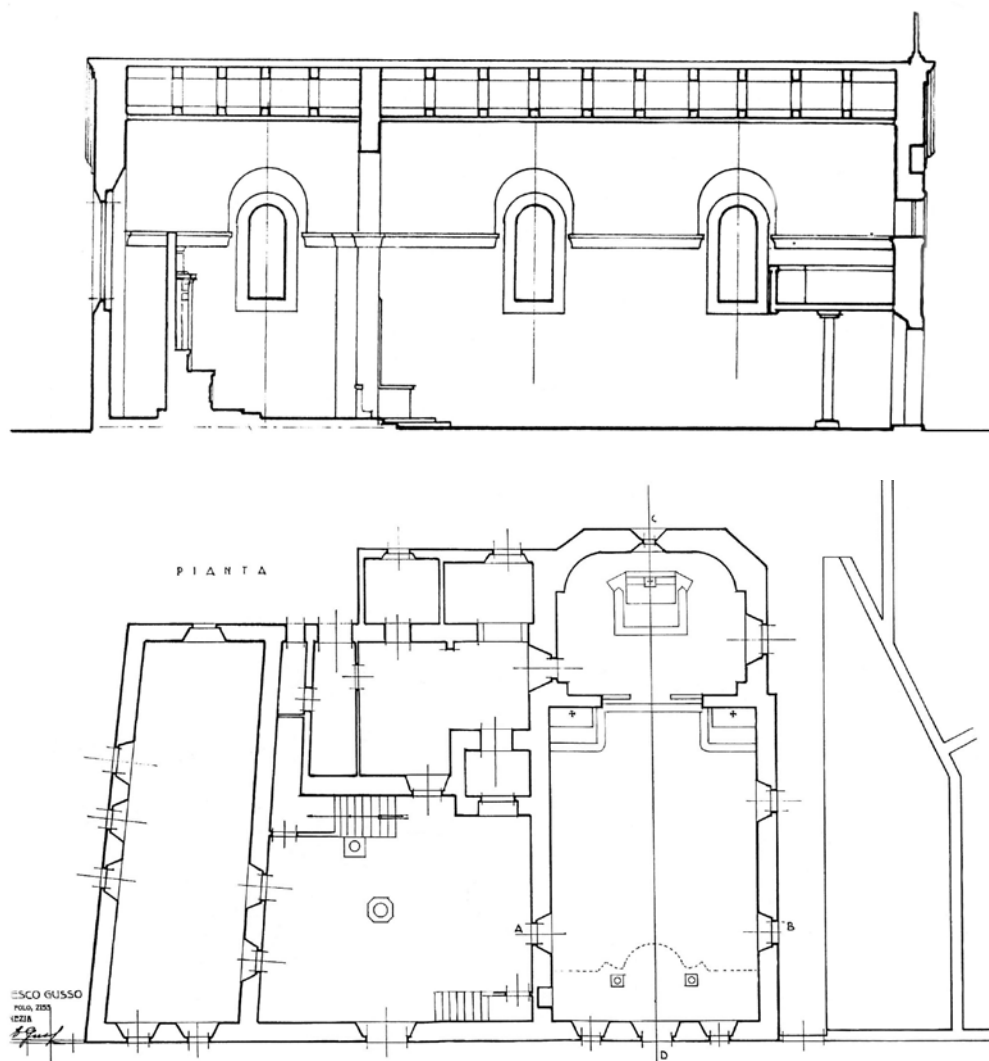
tlocrt i presjek stanja iz 1939., prije rušenja gotičke apside, tj. adaptacije i proširenja crkve od 1940. do 1942. godine (sl. 9, 12, 12a).³²

Kao komparativni materijal poslužio nam je i crtež opatijske slikarice Stephanie Glax,³³ načinjen prije 1889. godine,³⁴ gdje vidimo gornji dio gotičke apside crkve sv. Jakova, kao i fotografija crkve i groblja ograđenog suhozidom nastala prije 1900. godine (sl. 10, 11).³⁵ Na fotografiji je vidljivo je da je apside s južne strane probijena izduženim pravokutnikom prozorskog otvora uokvirenog kamenim gredama.

Iz uzdužnog presjeka i tlocrta stanja iz 1939. godine jasno je da je gotički prostor apside imao nepravilni poligonalni, poluosminski zaključak čiji su krajnji unutrašnji kutovi zaobljeni, vjerojatno u sklopu barokizacije 1793. godine. Uski i izduženi središnji prozorski urez apside svojom impozantnošću, dimenzijama i profilacijom (dvostrukim ljevkastim širenjem) odgovara vremenu gotike.

Na fotografiji unutrašnjosti iz 1906. godine vidljiv je prvi križno-rebrasti jaram gotičkog svoda, dok je ostatak u tami (skriven draperijom?). Vjerojatno se drugi jaram sastojao od dvaju ili više zrakastih rebara, slično kao u primjerima okolnih liburnijskih te istarskih crkvice iz tog razdoblja.³⁶ Crkva je zasigurno bila zaključena otvorenom konstrukcijom dvoslivnog krovišta.

Od ostalih stilskih elemenata navodimo izdužene pravokutne, kamenim gredama uokvirene prozore južnog pročelja, vidljive na fotografiji crkve i groblja nastaloj prije 1900. i profilaciju kamenih greda ulaznih vrata crkve koje uokviruje tzv. gotički štap, dekorativni element karakterističan za prijelazno razdoblje kasne gotike i rane renesanse. Također, Branko Fučić je 1945. godine, »U toku završnih radova na

12. Francesco Gusso, uzdužni presjek crkve i tlocrt crkve i samostalna prije proširenja, 1939. (izvor: DARI, 29, Građ. arh., Opatija 30)

Francesco Gusso, longitudinal cross-section and ground plan of the church and the monastery before the enlargement, 1939

dogradnji i obnovi crkve (...) na južnom zidu stare lađe«, otkrio male ostatke »gotičkih zidnih slikarija XV. stoljeća.«³⁷

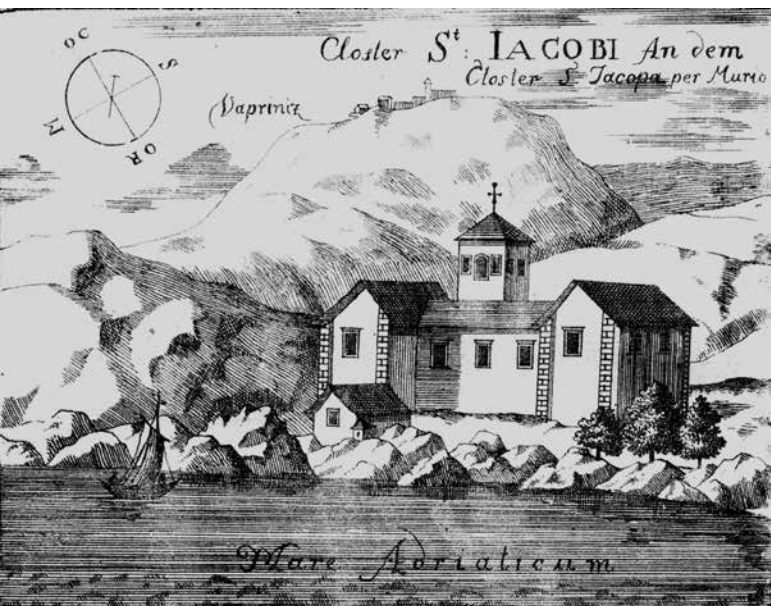
Cijelo 16. stoljeće bilo je doba velikih gradnji, pa na primjere koji svojom tipologijom, morfologijom i stilskim oblikovnim elementima odgovaraju opatijskom, nailazimo i u neposrednoj blizini: u Rijeci (kapela sv. Trojstva augustinskog samostana i crkva sv. Jeronima); u Kastvu (župna crkva sv. Jelene Križarice); u Kraju (crkva sv. Majke Božje); u Mošćenicama (župna crkva sv. Andrije Apostola); u Brseču (crkva sv. Jurja Mučenika).

Sve su te crkve gotizirane u drugoj polovici 15. i početkom 16. stoljeća,³⁸ na sličan način kao što gotizaciju seoskih crkvića u Istri u 15. stoljeću karakterizira dogradnja poligonalnog izduženog svetišta s gotičkim svodom ili izgradnja rebrastih konstrukcija mrežastog ili zvjezdastog svoda, a u pojedinim slučajevima i križno-rebrastog. Univerzalni uzor je crkva sv.

Nikole u Pazinu koja je 1441. godine dobila novo svetište, poligonalnu, poluosminku apsidu presvođenu zvjezdastim svodom s jakim rebrima, što je dokaz sjevernjačkih, srednjoeuropskih utjecaja na Kvarneru.

U svakom slučaju, sve navedene stilske, tj. kronološko-graditeljske elemente možemo inkorporirati u fragmentarnu sliku opatijske iz vremena kasne, tj. retardirane gotike.³⁹

Prema Valvasorovoj grafici iz 1689. godine,⁴⁰ prvom poznatom slikovnom prikazu opatijske crkve (?) i zvonika, stanje uopće ne odgovara onom između 1506. i 1939. godine, jer se na prikazu (s morske strane) nalazi jedinstvena zgrada s dvama rizalito istaknutim krilima postavljenima okomito na središnje, uzmorsko pročelje i zvonik sa šatorastim krovom nalik kuli (sl. 13). Križ na krovu znači da je kula zvonik, tj. dio svetog prostora crkve. Rizalit na lijevom krilu, na mjestu gdje se danas nalazi crkva, nema apsidu. Možda je

13. Opatija, Crkva i samostan sv. Jakova, 1689. (izvor: J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Graz, 1689.)

Opatija, church and monastery of St James, 1689

riječ o starijem slikovnom predlošku (iz vremena prije 1506.) ili idealiziranom prikazu koji nije vodio računa o stvarnom stanju i izgledu kompleksa.

Negdje u prvoj polovici 16. stoljeća, dakle relativno brzo nakon što je opat Šimun dao ponovo sagraditi crkvu, benediktinci opet napuštaju samostan »radi učestalih turskih provala«,⁴¹ ali ovoga puta trajno. Posljednji benediktinski opat bio je najvjerojatnije Ivan Bekarić (prije 1538.).⁴² Godine 1577., u vrijeme kad o samostanu i crkvi skrbe riječki augustinci, u dvorištu samostana izgrađena je cisterna.⁴³

Adaptacije krajem 18. stoljeća i u 19. stoljeću

Graditeljska aktivnost miruje sve do samoga kraja 18. stoljeća,⁴⁴ kada je crkva obnovljena (lat. *renovata*) u duhu kasnog baroka, o čemu je ostavljen trag na kamenoj ploči postavljenoj iznad glavnog ulaza i natpisa iz 1506. (sl. 7). U kartuši je latinski natpis u lapidarnoj kvadratičnoj kapitali sljedećeg sadržaja:

CVIVS IN HOC RENOVATA LOCO
PIA FVLGET IMAGO
SIS CVSTOS POPVLI
SANCTE IACOBE TVI

Prijevod toga elegijskog distiha glasi: »Sveti Jakove čija obnovljena slika resi mjesto ovo, budi čuvarem puka (naroda) svog.«⁴⁵ Latinski *imago* preveden je kao slika, ali riječ ima i značenje poprsje, tj. kip, što bi se odnosilo na drveni kip sv. Jakova koji se nalazi u crkvi. Veća slova ujedno su i latinske brojke kronograma preuređenja: 1793. Slova i riječi u nat-

14. Unutrašnjost, pogled prema ulazu (foto: F. Vučemilović)

Interior, view towards the entrance

pisnom polju besprijekorno su organizirana i koordinirana, što je u to vrijeme i očekivano.

Unutar epigrafsko-paleografske raščlambe izdvajamo oštar oblik slova *U*, tj. *V* koje ujedno funkcionira kao rimski broj pet, te *A* s prelomljenom središnjom hastom, što čini povratak na svečane rimske natpise u kamenu i antičke uzore tada aktualnoga kasnobaroknog klasicizma.

Građevinski zahvati na crkvi poduzeti su s ciljem dogradnje pjevališta nad ulaznim, zapadnim dijelom crkve. Da bi se postigla visina potrebna za smještaj pjevališta, korpus crkve je povišen, što se jasno vidi na glavnom i na bočnim pročeljima (sl. 2, 4, 5). U unutrašnjem dvorištu samostana izvedeno je jednokrako kameno stubište s odmorištem, položeno okomito na pročelje probijeno pravokutnim otvorom vrata uokvireno kamenim gredama, kao vanjski prilaz i ulaz na pjevalište (sl. 2). Na glavnom je pročelju u središnjoj osi iznad glavnog ulaza otvoren tipični polukružni ranobarokni, tzv. palladijevski ili termalni prozor, svojstven venecijanskim crkvama 17. i 18. stoljeća,⁴⁶ a iznad njega, u zoni zabata, okulus (sl. 4). Oba otvora osvjetljavaju pjevalište. Ostali prozorski otvori ostali su izvana intaktni. Unutrašnjost je zaključena novim zrcalnim svodom zasječnim susvodnicama, od zidova odijeljenim plitko istaknutim vijencem (sl. 14). Glavnu gredu drvenog pjevališta kasetiranog podgleda, na kome se nalaze orgulje, nose po dva kamena jonska stupa i polustupa.

Prema fotografiji iz 1906. svetište u gotičkoj apsidi podignuto je za dvije kamene stube (što je značajka 18. stoljeća) i odijeljeno od prostora za vjernike balustradom korintskih balustara. U sredini su se nalazila dvokrilna vrata od kovanog željeza s dvjema školjkama (jakovskim kapicama). Arhitektonska plastika novoga trijumfalnog luka glavnog oltara, obrubljenog pilastrima pseudodorskih kapitela, najvjerojatnije je bila kamena. Podgled luka oblikovan je ukladama s rozetom (?) u središtu. Ovakav oblik trijumfalnog luka tipičan je za 18. stoljeće.

Na novom, vjerojatno mramornom arhitektonski oblikovanom baroknom oltaru s dvama anđelima na profiliranim segmentima atičkog zaključka, lijevo od središnje niše s tabernakulom nalazio se kip sv. Jakova (ali ne postojeći), a desno kip sv. Nikole. Dva bočna oltara bila su uzdignuta od razine poda za jednu stubu. Na desnom oltaru Srca Isusova nalazio se kip Krista, vjerojatno s kraja 19. stoljeća, a na lijevom oltaru sv. Franje Ksaverskog kasnobarokna slika *Čudo sv. Franje Ksaverskog*, rad nepoznatog autora (sl. 9). Dok je, u skladu s titularom toga oltara, na njegovom zaključku između rogova obilja bila postavljena isusovačka insignija IHS, desni je oltar izvorno bio posvećen Bl. Dj. Mariji, što se može zaključiti iz monograma njezina imena na vrhu.

Od novog inventara valja spomenuti od nadnevnika adaptacije nešto kasniju polikromnu mramornu krstionicu iz 1814. godine smještenu ispod pjevališta (godina je uklesana na krajevima segmentnog vijenca), ukrašenu volutama i školjkastim motivom na vrhu (sl. 15),⁴⁷ kao i drvene klupe dekorativnih elemenata koji pripadaju različitim fazama baroka (stilizirana hrskavica, akant, rešetka, stilizirane lisnate volute).

Nakon barokne adaptacije opatijska crkva u jednom je dijelu promijenila svoj tipološki karakter. I dalje je ostala dvoranska crkva neizmijenjenog tlocrta, prostora gotičke apsidi i većeg dijela vanjskih otvora.⁴⁸ Novi otvori pojavili su se u središnjoj osi pročelja – polukružni termalni prozor i iznad njega okulus, što je pojačalo svjetlosnu dinamiku unutrašnjosti – te u dvorištu pravokutna vrata sa stubište kao ulaz na pjevalište. Međutim, povišenjem zidova radi smještaja novoga kora, omogućena je zamjena prijašnje otvorene krovne konstrukcije ili stropa zrcalnim svodom koji stvara susvodnice, pa je time na novi način obuhvaćen i objedinjen prostor broda.⁴⁹ Također, povišenjem zidova i novi trijumfalni luk mogao je biti povišen (vjerojatno i proširen) te su sa strana dodana dva bočna oltara, što je ipak, koliko god skučeno, pridonijelo raščlanjivanju i dinamiziranju unutrašnjosti.

Barokni prostor opatijske crkve pokazuje određene prostorno-organizacijske i stilske podudarnosti s jednobrodnom crkvama nastalim na području Istre i Liburnije tijekom 17. i 18. stoljeća (na pr. crkva Blažene Djevice Marije u Boljunskom Polju, crkva sv. Lovre u Semiću, sv. Foška u Vrsaru, župna crkva sv. Mateja i sv. Matije apostola u Svetom Mateju – Cere, crkva sv. Majke Božje u Kraju, itd.). Zajedničko tim crkvama i našoj je izostanak ugaone rustike zidova raščlanjenih samo vratima i prozorima, jedan do dvaju parova bočnih i jedan par pročelnih, s pripadajućim kamenim okvirima, rasvjetni okulus, arhitektonska plastika unutrašnjosti svedena na trijumfalni luk na pilastrima,

15. Krstionica, 1814. (foto: F. Vučemilović)
Baptistry, 1814

vijenac koji odvaja plohe zidova od zone stropa/svoda te uobičajeno povišeni smještaj oltara.⁵⁰ Uz napomenu da prve dvije navedene sličnosti nisu rezultat intervencija na crkvi sv. Jakova iz 1793., već gotički prežetak iz 1506. godine. Bez obzira na gore navedene intervencije, te pogotovo stoga što je apsida zadržala svoj osnovni gotički oblik, prostor je i dalje odisao duhom gotičke dvoranske crkve.

Trijumfalni luk svetišta, jonski stupovi i polustupovi koji nose pjevalište, korintski balustri ograde prezbiterija i školjke na ogradi, kao i spomenute karakteristike natpisa i slova iz 1793. godine, elementi su probuđenog zanimanja za uzore antike, koje krajem 18. stoljeća prihvaća kasnobarokni klasicizam.

Zadržavanje srednjovjekovne tradicije jednobrodnih dvoranskih crkava bez kapela, koje se pojavljuju tek nakon protureformacijske obnove Katoličke crkve, također možemo smjestiti u širi lokalni, istarsko-liburnijski kontekst vremena i prostora. Tradicionalna struja istarskog, kao i liburnijskog poimanja crkvene arhitekture prije se očituje u namjeri proširivanja funkcija crkvenog prostora, negoli u želji za novom arhitektonskom artikulacijom.⁵¹

16. Zvonik crkve sv. Jakova na razglednici s kraja 19./početka 20. st. (izvor: Foto Luigi, Opatija i Lovran)

Belfry of St James' church on a postcard from the late 19th or early 20th century

Zvonik

Opatijski zvonik pripada tzv. akvilejskom tipu zvonika čije su varijante bile popularne u Furlaniji i Istri, pa i na cijeloj istočnoj obali Jadrana.⁵² Naš je zvonik kvadratnog tlocrta, dimenzija 3,20 × 3,20 m, bez unutrašnjeg stubišta, sa zvoništem (lođom za zvona) otvorenim na sve četiri strane izduženim biforama polukružnih lukova, pri vrhu izduženog kvadra zaključenog bogato profiliranim vijencem i nadvišenog osmerokutnim tamburom, te krovom oblika pravilne osmerostrane piramide. U zvoništu se nalaze dva zvona, jedno iz 1869. posvećeno sv. Nikoli biskupu,⁵³ a drugo saliveno u ljevaonici B. Lenartića u Rijeci 1956.,⁵⁴ iste godine kada je dovršen i *Križni put* (slovenskoga slikara Tone Kralja) u deambulatoriju.

Iako puno manji, zvonik u Opatiji oblikovno odgovara svom akvilejskom uzoru, osim što umjesto stošca ima krov u obliku osmerostrane piramide. Za razliku od talijanskih samostojećih zvonika, praktički je ugrađen u tijelo crkve i samostana. Nekada je cijeli bio ožbukani, s plitko istaknutim

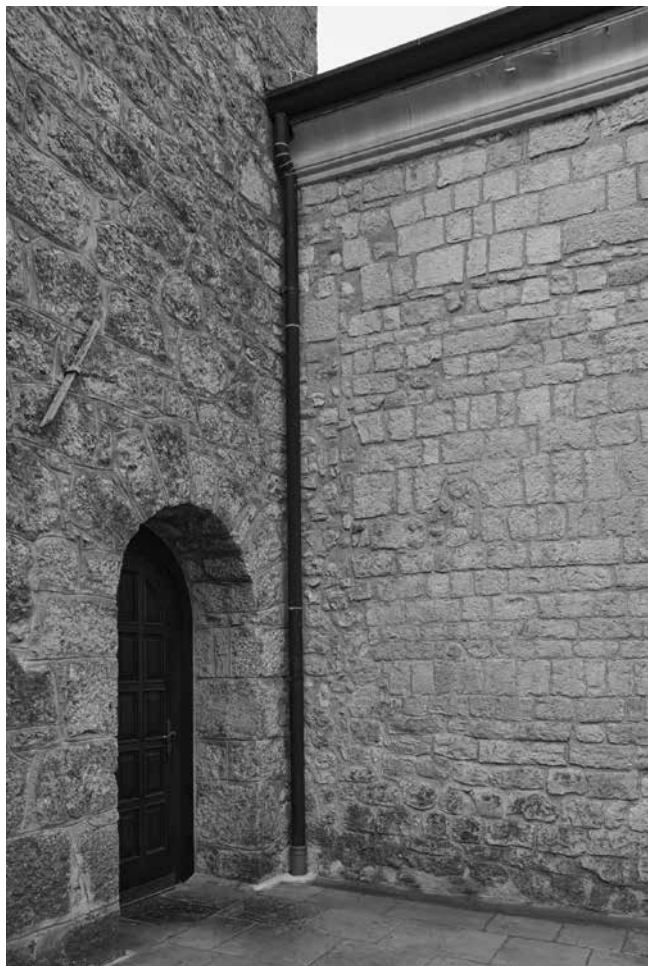
17. Zvonik crkve sv. Jakova danas (foto: Foto Luigi, Opatija i Lovran)

Belfry of St James' church today

baroknim ukladama odsječenih uglova na tamburu koje su se izmjenjivale sa i danas postojećim pločama satova postavljenim na četiri strane (sl. 16).

Nije nam poznato je li romanička crkva imala zvonik-kulu na mjestu današnjeg. Vjerojatno nije. Na naknadnu ugradnju današnjeg zvonika ukazuju mali, nepravilni kameni lomljenici koje uočavamo na skoro cijeloj okomici spoja dvorišnog pročelja crkve i zida zvonika (sl. 18). Da bi se zidovi novog zvonika mogli konstruktivno vezati uz već postojeći zid crkve, trebalo ga je na mjestu spoja djelomično izbiti.

Na Valvasorovoj grafici iz 1689. godine⁵⁵ zvonik je oblika kule sa šatorastim krovom i prozorima pri vrhu (sl. 13). No Valvasorov prikaz opatije zasigurno nije u cijelosti točan jer likovno ne bilježi gotičku apsidu crkve, koja je opstala sve do rušenja između 1940. i 1942. godine. S obzirom na svoje tipološke i dijelom morfološke karakteristike, zvonik je mogao nastati tijekom šireg vremenskog razdoblja od druge polovice 16. do kraja 18. stoljeća, kada nastaje i većina akvilejskih tipova zvonika u Istri i Liburniji.⁵⁶ Nepravilna struktura zidova zvonika, građenih poglavito od grubo priklesanih

18. Spoj dvorišnog zida crkve i korpusa zvonika (foto: F. Vučemilović)
Joint of the courtyard wall and the belfry corpus

19. Unutrašnjost, pogled prema oltaru (foto: F. Vučemilović)
Interior, view to the altar

kamenih bunja i bogato profiliran završni vijenac, ukazivali bi na baroknu oblikovnu artikulaciju 18. stoljeća (sl. 17). Također, izostanak unutrašnjeg stubišta sugerira gubljenje izvorne srednjovjekovne, obrambeno-izvidničke funkcije zvonika, što bi značilo da je građen poslije, u mirnije vrijeme bez izrazitih ratnih turbulencija ili pljačkaških ugroza.

Dogradnja sredinom 20. stoljeća

Posljednja dogradnja većih razmjera započeta je na pragu 2. svjetskog rata (1940.–1942.),⁵⁷ u vrijeme kada je Opatija bila pod okupacijom Italije. Inženjer Francesco Gusso (Caorle, 1891. – Venecija, 1978)⁵⁸ iz Venecije načinio je 1939. projekt kojim je predvidio dogradnju transepta i velike polukružne apsida s korom i deambulatorijem, te manjih pomoćnih prostorija. Kor je prema romaničkim uzorima podignut za tri stube. Dogradnja nije izvedena striktno prema projektnoj dokumentaciji, pa je došlo do odstupanja koja su rezultirala manjim povećanjem volumena dograđenog dijela od projektom predviđenog.⁵⁹

Iako se u prostornim rješenjima utjecao povijesnim uzorima, Gussov graditeljski izraz i uporaba materijala su suvremeni,

jer je na križištu izveo strop s prostranim i dubokim kazetama od armiranog betona, a od istog je materijala izvedena i polukupola iznad svetišta. Koristeći arkadu od stupaca i punih lukova kao nosač polukupole, uz dosljedno korištenje punih lukova iznad svih prolaza koji spajaju glavni brod, transept, kor i deambulatorij, te zaključenjem svih novih prozora crkve istom vrstom luka, Gusso je posegnuo za tada vrlo aktualnim pseudo-neoromaničkim/neoantičkim oblikovnim izrazom piacentinijevske provenijencije (sl. 19). Znamo li da je od 1932. godine u Mussolinijevoj Italiji službeni graditeljski stil bio *liktorski stil* Marcella Piacentinija, kao tvrde linije talijanskog racionalizma, tada će nam Gussov graditeljski zahvat na opatijskoj crkvi biti puno jasniji.

Postoje i dva slična, prostorno i vremenski bliska primjera, naročito u vidljivo naglašenim konstruktivnim, armirano-betonskim elementima: crkva sv. Romualda i Svih Svetih (1928.–1934.) u Rijeci, riječkog arhitekta Bruna Anghebena⁶⁰ i crkva sv. Barbare (1936./1937.) u Raši, tršćanskog arhitekta Gustava Pulitzera Finalija.⁶¹ No ti primjeri, izvedeni po načelu *Gesamtkunstwerka*, u biti denunciraju Gussov neadekvatan inženjerski oblikovni izraz proširenja crkve sv. Jakova koji je rezultirao uništenjem gotičkih i baroknih stilskih slojeva koji su se savršeno uklapali u povijesni i povijesno-umjetnički

20. Crva sv. Jakova – pogled na apsidu, 1953. (foto: Perc (?); izvor: Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

St James' church, view to the apse, 1953

mozaik pučkih i samostanskih crkvice na širem prostoru Istre, Kvarnera i Primorja.

Prema fotografiji unutrašnjosti iz 1953.,⁶² te su godine bili dovršeni samo grubi građevinski radovi (sl. 20). Potpuni završetak radova možemo smjestiti između navedene i 1956. godine kojom je Tone Kralj datirao *Križni put* naslikan na zidovima deambulatorija.

Zaključak

Benediktinski samostan sv. Jakova u Opatiji, s pripadajućom crkvom i zvonikom, do sada uglavnom nije bio predmetom širih povijesno-umjetničkih interpretacija. Lokalni istraživači Opatije najčešće su vrijeme prve izgradnje samostana određivali temeljem povijesnih izvora (knjiga riječkog notara i kancelara Antuna de Renna de Mutine, Zakon grada Kastva i pismo pape Nikole V. iz 1453.) ili prema natpisu na kamenoj gredi nadvratnika glavnog ulaza u kome je navedena 1506. godina. No prije od okvirno 1400. godine nije se išlo. Znanstvenici koji su svoje zanimanje za opatiju smještali u širi povijesni kontekst, kao Luigi Maria Torcoletti i Ivan Ostojić (povijest augustinaca u Rijeci i benediktinaca u Hrvatskoj), tvrdili su da je samostan osnovan u 12. stoljeću, a povjesničar umjetnosti Miljenko Jurković neizravno je odredio utemeljenje periodom između 11. i 12. stoljeća.

Tipološki i djelomice morfološki, samostan s crkvom i danas čuva oblikovne karakteristike koje ukazuju na romaniku, naročito ako tome dodamo 2006. godine otkrivene zazidane male, tipično romaničke prozorske otvore na unutrašnjem, dvorišnom zidu crkve, kao i romaničku strukturu zidova zidanih klesancima koja se očitava na gotovo svim pročeljima.

Gotički graditeljski sloj konačno je potvrđen uvidom u unutrašnjost crkve fotografiranu 1906. godine, te uz pomoć sekundarnih izvora kao što su arhitektonski snimci, stare fotografije i crteži. Paleografskom raščlambom latinskog natpisa iz 1506. utvrđeni su utjecaji karoline, beneventane i gotice, najpopularnijih pisama srednjega vijeka, kao i novovjeke humanistike, pisama koja su u Hrvatskoj bila aktualna sve do 15. stoljeća. Kronološku i tipsku zaokruženost cjeline kasnogotičkih arhitektonskih i plastičkih elemenata crkve potvrdila su i istraživanja Branka Fučića koji je 1945. u crkvi otkrio male ostatke gotičkih zidnih slikarija 15. stoljeća.

Minimalnim povišenjem crkve radi smještaja pjevališta iznad glavnog ulaza, otvaranjem vrata pjevališta s odnosnim stubištem na dvorišnom pročelju crkve te probijanjem središnje osi glavnog pročelja termalnim prozorom i iznad okulusom, dok u unutrašnjosti izvedbom trijumfalnog luka glavnog oltara i zrcalnog svoda (1793.), crkva sv. Jakova ulazi u svoju kasnobaroknu graditeljsku fazu koju preciznije označavamo kao barokni klasicizam. U to je vrijeme vjerojatno i zvonik dobio svoj današnji izgled.

Nakon mnogih intervencija i interpelacija, kako župnika tako i pastve, te gradskih tijela i čelnika, koje su se ponavljale od 1900-ih godina, crkva je konačno proširena od 1940. do 1942., čime su nepovratno uništeni dijelovi njezinoga gotičkog i baroknog, a možda i romaničkoga stilskog identiteta.

Utjecaje sjevera i juga koji su se slijevali na ovo, 'karamanovski' rečeno, granično, periferno i provincijsko područje, zbog premalo podataka za romaničku fazu ne možemo razlučiti, ali možemo za gotičku, gdje je srednjoeuropski, tj. utjecaj sjevera dominantan. Prepoznavamo ga kao širi lokalni repetitivni model u pazinskoj crkvi sv. Nikole koja je 1441. dobila novu gotičku apsidu. Slične ili identične poligonalne

apside jakih svodnih rebara, u 15. stoljeću dobivaju seoske crkvice Istre, a od druge polovice 15. do početka 16. stoljeća i liburnijske, pa tako i opatijska.

Dvovrsnost utjecaja bilježimo na latinskom natpisu iz 1506. godine, gdje s juga Italije, preko Dalmacije, sve do Krka i Opatije dolaze utjecaji benediktinske beneventane, dok se sa sjevera, možda preko hrvatskih cistercijskih (što znači opet benediktinskih) samostana ili slovenskih opatija, pojavljuju utjecaji gotice.

Prateći sve faze gradnje i (pre)oblikovanja crkve, zvonika i samostana, kao jedinstvenog funkcionalnog sklopa, možemo ga smjestiti unutar šireg prostornog i kronološkog okvira određenog istarskim poluotokom, sjevernojadranskim

otocima (posebice Kvarnerom, tj. Liburnijom) i Primorjem, u vrijeme od 11./12. do kraja 18. stoljeća, što je odnosno stilskim razdobljima romanike, (kasne) gotike i (kasnog) baroka. Romanička i kasnogotička prošlost Opatije uklapa se u podatke o urbanizaciji koja je na prostoru liburnijskih srednjovjekovnih komuna započela u 11. i trajala do 16. stoljeća, a nju je pratila i gradnja sakralnih objekata. Također, većina crkvi navedenog prostora pretrpjela je i barokizaciju u 17. i 18. stoljeću, na način siromašnih redovničkih, tj. pučkih crkvice ruralnih područja, u kojima su stilski zahtjevi novog vremena implementirani tek simbolički, gotovo uvijek u gabaritima izvornog zdanja ili njegovoga tek nešto malo povećanog korpusa.

Bilješke

- 1
LUIGI MARIA TORCOLETTI, L'abbazia di S. Giacomo al Palo, u: *Studi, saggi, appunti*, Fiume, sv. I. (1944.), 45–64; MIRKO ZJAČIĆ, Knjiga riječkog notara i kancelara Antuna de Renno de Mutina (1436.–1461.), III. dio, u: *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, sv. V. (1959.), 89–225; IVAN OSTOJIĆ, Benediktinci u Hrvatskoj, Split, 1965., 177–180; AMIR MUZUR, Kako se stvarala Opatija, Opatija, 1998., 15–38; BORIS ZAKOŠEK, Opatijski album, Rijeka, 2005., 42; ANTUN ONSEA, Opatijska čitanka, Opatija, 2008., 134–168; JURAJ BATELJA, Augustinski samostan sv. Jakova u Opatiji, u: *Zbornik Opatijske crkvene obljetnice*, (ur.) Goran Crnković, Opatija, 2008., 31–44.
- 2
VANDA EKL, Opatija – prostor i čovjek, u: *Dometi*, 9–10 (1984.), 63–75.
- 3
VESNA BAUER MUNIĆ, Sakralna arhitektura istočnojadranskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća, Zagreb, 2005., 97–99.
- 4
VESNA BAUER MUNIĆ, Crkveni ansambl sv. Jakova apostola u Opatiji s posebnim osvrtom na proširenje crkve iz 1940. godine, u: *Zbornik Opatijske crkvene obljetnice*, (ur.) Goran Crnković, Opatija, 2008., 81–84.
- 5
GORAN CRNKOVIĆ, Inicijativa za utemeljenje župe u Opatiji i natječaj za gradnju nove crkve sv. Jakova, u: *Zbornik Opatijske crkvene obljetnice*, (ur.) Goran Crnković, Opatija, 2008., 85–90.; Državni arhiv u Rijeci (dalje DARi), 29, Građevinski arhiv (dalje Građ. arh.), *Gradnja nove crkve na mjestu stare crkve sv. Jakova, 1912.–1914.*
- 6
BRIGITTA MADER, Sfinga z Belvederja, Nadvojvoda Franc Ferdinand in spomeniško varstvo v Istri / Die Sphinx vom Belvedere, Erzherzog Franz Ferdinand und die Denkmalpflege in Istrien, Koper, 2000., 49–52.
- 7
BRANKO FUČIĆ, Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Istri, doktorska disertacija, II. Katalog, Rijeka – Ljubljana, 1964., 468. Branko Fučić otkrio je 1945. na južnom zidu stare lađe male ostatke gotičkih zidnih slikarija 15. stoljeća.
- 8
Crkva u Istri, (ur.) Marijan Bartolić, Pazin, 1999., 23.
- 9
LUJO MARGETIĆ, Kada je Hrvatskoj oteta Brseština, u: *Liburnijske teme*, sv. 8 (1994.), 31–38, 37.
- 10
LUIGI MARIA TORCOLETTI (bilj. 1), 50; BORIS ZAKOŠEK (bilj. 1), 142; JURAJ BATELJA (bilj. 1), 37–39.
- 11
FRANJO VELČIĆ, Naslov opata sv. Jakova, u: *Zbornik Opatijske crkvene obljetnice*, (ur.) Goran Crnković, Opatija, 2008., 57–61, 59.
- 12
LUIGI MARIA TORCOLETTI (bilj. 1), 45.
- 13
IVAN OSTOJIĆ (bilj. 1), 179.
- 14
MILJENKO JURKOVIĆ, Benediktinci na sjevernom Jadranu, u: *Zbornik Opatijske crkvene obljetnice*, (ur.) Goran Crnković, Opatija, 2008., 7–30, 9.
- 15
MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 14), 9.
- 16
BERISLAV VALUŠEK, Vrijeme gradnje samostana i crkve sv. Jakova i naknadne obnove (rukopis), priopćenje na *Međunarodnom znanstvenom kolokviju u povodu 500 godina prve poznate adaptacije benediktinske crkve sv. Jakova u Opatiji*, Opatija, 22. srpnja 2006.
- 17
BRANKO FUČIĆ, Iz istarske spomeničke baštine I., (prir.) Josip Bratulić, Zagreb, 2006., 21–104, 26. Fučić na primjerima romaničkih crkava Labinštine primjećuje pravilnosti u gradnji zidova koje se bez ostataka mogu primijeniti i na romaničke zidove crkvice ruralnih i manjih gradskih cjelina ostatka Istre, Kvarnera i sjevernojadranskih otoka.
- 18
JULIUS GLAX, Abbazia, Ein Führer für Kurgäste, Kurkommission, Abbazia, 1914., 7.

- 19
ANDRE MOHOROVIČIĆ, Stari gradovi, kulturnopovijesni fenomen liburnijske obale, u: *Liburnijske teme*, 1 (1974.), 79–93, 82.
- 20
MIRKO ZJAČIĆ (bilj. 1)
- 21
VESNA BAUER MUNIĆ (bilj. 3, 2005.), 23, 24. Spominje se održavanje sajma sv. Jakova, što izravno upućuje i na postojanje samostana jer se sajam i poslije održavao uz opatiju, zatim što je sve opat na dan sv. Jakova dužan dati kastavskim stražarima itd.
- 22
PETAR VON RADICS, Abbazia, Wien, 1885. Citirano prema: IVAN OSTOJIĆ (bilj. 3), 179. Radics navodi »da je opatija sv. Jakova 1300. godine bila mnogo napastovana od gusara, a vjerojatno ju je i kuga bila teško pogodila«.
- 23
Knjiga o Istri, (prir.) Zvane Črnja i Miroslav Bertoša, Zagreb, 1968., 25.
- 24
Knjiga o Istri (bilj. 23), 23.
- 25
Budući da 1453. papa Nikola V. u svom pismu samostanu sv. Mihovila izvan zidina kod Pule spominje napušteni samostan sv. Jakova, čije su prihode i predmete prisvojili drugi, samostan je zasigurno bio napušten prije tog datuma. Papa između ostalog navodi: »Predragi sinovi opat Jakov i zajednica samostana sv. Jakova iz Preluke, reda sv. Benedikta, Pulske biskupije, dojavili su nam da neki sinovi bezakonja, koje uopće ne poznaju, drže i lukavo skrivaju i pokušavaju prikriveno zadržati, desetine, podavanja, plodove, redovite prihode, zemlje, kuće, posjede, zaseoke, založne zemlje-imanja i obećana darivanja (...), šume, mlinove, vode i vodne tokove (...), zlata i srebra pretvorenog i nepretvorenog u kovani novac (...).« (Prijevod pisma preuzet iz: ANTUN ONSEA, bilj. 1, 278.) Nadalje nabroja mogući inventar opatije koji uključuje žlice, vilice, stolnjake, zavjese, kotlove, kape, kapuljače itd., do najsitnijih predmeta koje bi jedna opatija kao gospodarska zajednica mogla posjedovati. Ovdje nije riječ, kako misle neki autori, prvenstveno ANTUN ONSEA (bilj. 1), 278, o nedvojbenom bogatstvu opatijskog samostana, već prije o uobičajenom administrativnom obrascu onog vremena čiji je oblik bio univerzalan i koristio se pri svim potraživanjima takve vrste (pod prijetnjom ekskomunikacije), e da se za svaki slučaj poslije ne bi moralo posebno navoditi potraživano, tj. da se nešto ne bi previdom ispuštilo. Sličnog je mišljenja i LUIGI MARIA TORCOLETTI (bilj. 1), 47: (...) *tutti quei beni che il convento avrebbe potuto possedere* (...).
- 26
BRANKO FUČIĆ, Istarske freske, Zagreb, 1963., 14.
- 27
U prijevodu na hrvatski: 1506., dana 21. srpnja, opat Šimun dao je sagraditi.
- 28
Cjelovita latinska transkripcija grčkog oblika imena je *Symeon*.
- 29
ZVONIMIR KULUNDŽIĆ, Knjiga o knjizi, Historija pisama, Zagreb, 1957., 627.
- 30
Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, (ur.) Anđelko Badurina, Zagreb, 1985., 130.
- 31
Izvorna fotografija nalazi se u Župnom uredu sv. Jakova u Opatiji.
- 32
DARi, 29, Građ. arh., Opatija 30
- 33
Crtež se nalazi u privatnom vlasništvu u Ljubljani. Više o S. Glax vidjeti u: BERISLAV VALUŠEK, *Stephanie Glax (1876.–1952.)*, katalog izložbe, Opatija, 2004.
- 34
Gradnja sjevernoga obalnog puta, od Voloskog do Slatine zgotovljena je 1889. godine, što znači da je crtež nastao prije te godine, jer na njemu obalnoga puta nema.
- 35
Naime, 1900. sagrađen je uz samo groblje *Pavillon Conditorei* (današnji Umjetnički paviljon Juraj Šporer), kojeg na fotografiji nema, što znači da je fotografija starija od 1900. godine. Više o Umjetničkom paviljonu u: BERISLAV VALUŠEK, *Umjetnički paviljon Juraj Šporer*, katalog izložbe, Opatija, 2003.
- 36
Na zajedničkom čitanju tlocrta i presjeka zahvaljujem kolegi Ivanu Matejčiću.
- 37
BRANKO FUČIĆ (bilj. 7, 1964.), 468.
- 38
VESNA BAUER MUNIĆ (bilj. 3, 2005.), 186.
- 39
Retardirana gotika stoga što su umjetnička središta Europe u to vrijeme već duboko u renesansi.
- 40
JOHANN WEIKHARD VALVASOR, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Graz, 1689.
- 41
IVAN OSTOJIĆ (bilj. 1), 180.
- 42
IVAN OSTOJIĆ (bilj. 1), 180.
- 43
DARi, 250, kutija 1, Samostan reda pustinjaka sv. Augustina u Rijeci, *Protocollum Conventus Fluminensis...*, (Ab 214), 43. Na podatku zahvaljujem kolegi Danijelu Cikoviću.
- 44
Vesna Bauer Munić navodi da je crkva bila pregrađena 1774. – VESNA BAUER MUNIĆ (bilj. 5, 2005.), 98, ali ne navodi izvor podatka koji je vjerojatno preuzela iz članka V. Ekl – VANDA EKL (bilj. 2), 71, koja također ne navodi izvor.
- 45
MARIO GLOGOVIĆ, Stari sakralni objekt – meta zanimanja turista, u: *Opatijska komuna*, 26. travnja 1984.
- 46
VLADIMIR MARKOVIĆ, Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri – tipologija i stil, Zagreb, 2004., 78.
- 47
U Župnom uredu sačuvane su dvije drvene polikromne figure svetaca. Jedna je sv. Nikole Tolentinskog u crnom habitu augustinskog reda, s osmokrakom zvijezdom na prsima, koja označava zvijezdu proletjelu između njegovog rodnog mjesta i grada Tolentina u času rođenja. U desnoj ruci mu vjerojatno nedostaje križ s ljljanima kao simbol nevinosti i čistoće. Taj je svetac bio jedan

od najštovanijih u Europi i obje Amerike od 16. do 18. stoljeća, što odgovara i vremenu riječkoga augustinskog posjedovanja crkve i samostana sv. Jakova (1560.–1723.). Druga figura je bez svetačkih atributa. Izvorno su se oba kipa vjerojatno nalazila na oltaru/oltarima ili u nišama, jer im leđa nisu oblikovana.

48

Pravokutni glavni ulaz; dva simetrično položena pravokutna prozora na glavnom pročelju; ukupno tri pravokutna, gotički izdužena na bočnim; jedan pravokutni gotički prozorski otvor na južnoj strani apside, te jedan prozor u osi apside – svi uokvireni kamenim gredama.

49

VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 45), 208.

50

VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 45), 153–158.

51

VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 45), 202.

52

Zvonik u Akvileji, visok 73 metra i odvojen od crkve po mediteranskoj tradiciji, svoj je konačni oblik uglavnom dobio u renesansi pod patrijarsima Grimani (Domenico, Marino i Giovanni), početkom 16. stoljeća. Izvor: www.medioevo.org/artemedievale/.../Aquileia.ht...

53

Godina je upisana u rokajnu kartušu. Natpis na donjem dijelu zvona: *IN HONOREM S. NICOLAJ (J s točkom iznad slova) EPISCOP(I)*. Natpis lijevaonice je nečitak (na kraju natpisa: *FON-DATORI?*). Zvono je bogato urešeno plitkim reljefima s prikazima sv. Nikole, raspeća, svetaca i religijskih tema.

54

Natpis na zvonu: SALIO / B. LENARTIĆ / RIJEKA / _ _ _ _ - 1956. Ista radionica salila je iste godine i zvono za župnu crkvu Uznesenja Marijina u Malom Ižu na otoku Ižu, te za župnu crkvu

sv. Jurja na otoku Viru (bez nadnevka). Izvor: <http://zupe.zadar-skandbiskupija.hr>

55

JOHANN WEIKHARD VALVASOR (bilj. 39).

56

»Uz župnu crkvu sv. Jurja (u Sovinjaku, op. aut.) podiže se u renesansnom razdoblju zvonik, datiran glagoljskim natpisom u 1557. godinu. Ovaj je spomenik posebno značajan jer je jedan od najranijih zvonika u Istri nastao po uzoru na akvilejski toranj, te je sa svojom osmerokutnom lanternom nadvišenom stožastom kapom bio novost u odnosu na srednjovjekovne zvonike-kule zaključene obrambenim kruništima.« – KATARINA HORVAT-LEVAJ, Gradovi-utvrde sjeveroistočne Istre, u: *Buzetski zbornik*, 12 (1988.), 230, 231.

57

DARI, 29, Grad. arh., Opatija 30; BORIS ZAKOŠEK (bilj. 3), 142.; VESNA BAUER MUNIĆ (bilj. 4, 2008.), 82.

58

<http://siosa.archivi.beniculturali.it/cgi-bin/pagina.pl?TipoPag=prodpersona&Chiave=56068>

59

VESNA BAUER MUNIĆ (bilj. 4, 2008.), 83.

60

Više u: BERISLAV VALUŠEK, Bruno Angheben, Votivni hram na Kozali – dijaloški eklekticism tridesetih, u: *Oris*, IV–4 (1999.), 98–109.

61

Više u: BERISLAV VALUŠEK, Gustavo Pulitzer Finali, Raša – Arsia, Rovinj, 2000.

62

Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci, Rijeka 1953. (6155 – Opatija 16-I-2381)

Summary

Berislav Valušek

The Dates of Construction and Later Renovation of the Monastery and Church of St James in Opatija

The Benedictine monastery of St James in Opatija has hitherto not been in the focus of extensive art-historical interpretations. Local researchers of Opatija's history have mostly determined the date of its construction based on the written sources or the inscription on the lintel of its main entrance (1506). Researchers who have shown interest for the abbey in a wider historical context, such as Luigi Maria Torcoletti or Ivan Ostojić (history of the Augustinians in Rijeka and the Benedictines in Croatia, respectively) argued that the monastery was founded in the 12th century, while art historian Miljenko Jurković indirectly set its foundation into the time between the 11th and 12th centuries. Typologically, the monastery, the church, and the belfry present a unique architectural entity reflecting a traditional spatial concept, consisting of a closed rectangle with an inner courtyard equipped with a cistern (a rustic cloister with no porches), typical of the Romanesque and Gothic styles. It is a self-standing functional complex (monastery – church – fortress). The church is situated along the east-west axis, with a slant towards the north. The belfry combined the sacral and the defence-surveillance functions, and so did the outer walls of the church and the monastic buildings.

The discovery of two Romanesque window openings, later walled in, in the northern façade of the church (2006), as well as the Romanesque structure of walls built of carved stone blocks, which can be observed on almost all of the façades, and the subsequent discovery of a photograph from 1906 showing the high altar and the lateral ones, where the interior of the Gothic apse and the late baroque interventions are visible, have served as an incentive for a typological, morphological and stylistic, largely architectural, analysis of the church and the monastery.

Palaeographic and epigraphic analysis of the Latin inscription from 1506 has revealed elements of the Carolingian, Beneventan, and Gothic scripts, the most popular ones during the Middle Ages, as well as the early modern humanist script, which remained in use in Croatia until the 15th century. In 1793, St James' church entered a late Baroque architectural phase, more accurately defined as Baroque Classicism (construction of the choir, the thermal window, the oculus, the triumphal arch, and the mirror vaulting).

The belfry of the Aquileian type may have been built within a longer time span between the second half of the 16th and the end of the 18th century, when most belfries of this type

were built in Istria and Liburnia. The uneven structure of its walls made largely of coarsely carved *bugnato* stone blocks, and its richly profiled final cornice, point to the 18th-century Baroque design.

Northern and southern influences coming together in this frontier, peripheral, and provincial area – to use the expression of Ljubo Karaman – cannot be discerned due to the scarcity of data for the Romanesque phase, but the situation is better when it comes to the Gothic one, where the Central European or northern influence prevails. It is recognizable as the local repetitive model in Pazin's church of St Nicholas, which obtained a new Gothic apse in 1441. Similar or identical polygonal apses with powerful vaulting ribs were added to Istrian rural churches during the 15th century and to Liburnian ones, including the one in Opatija, from the second half of the 15th until the early 16th century. Such dual influence can also be observed in the Latin inscription from 1506: whereas the impact of the Benedictine Beneventan script reached Krk and Opatija from southern Italy over Dalmatia, the Gothic one came from the north, perhaps through the Croatian Cistercian (Benedictine) monasteries or through Slovenian abbeys.

The church was significantly enlarged in 1940/42, which forever destroyed the segments of its Gothic and late Baroque, perhaps even Romanesque stylistic identities. Engineer Francesco Gusso from Venice opted for the then very popular pseudo-Romanesque/neo-classicist design of the Piacentinian type.

The aim of this stylistic analysis of the fragmented remnants of Romanesque architecture and late Gothic spatial, architectural, and sculptural elements, as well as the epigraphic and palaeographic analysis of the Latin inscription from 1506, and the description of late Baroque architectural interventions in the interior and exterior, is to include St James' church into the corpus of religious architecture of Quarnero, Rijeka, and Istria, i.e. the Liburnian medieval communes whose urbanization started in the 11th and was completed in the 16th century, with the construction of sacral buildings as one of its aspects. Almost all churches in this region were subjected to Baroquization in the following centuries.

Keywords: monastery and church of St James, Opatija, Benedictines, Romanesque architecture, Gothic architecture, late Baroque, Aquileian-type belfry, mid-20th-century interventions

